

ZEMAŞSERİ

(Hayatı ve Eserleri)

NURİ YÜCE

Tefsîr hâdis, kelâm, dil ve edebiyât sahalârında 'allâme kabul edilen büyük islâm 'âlimi edîb ve şâ'ir, Abul'-Kâsım Cârullah Maĥmûd b. Aĥmed 'Omar b. az-Zemaĥsarî al-Ĥvârizmî, 27 Receb 467 (= 19 Mart 1075)'de Ĥvârizm'e baĥlı Zemaĥsar'da doğdu. Onun hal tercümesini yazanların hemen hepsi (al-Kıfî: İnbâh, III, 268; İbn Ĥalîkân: Vafayât, IV, 257; İbn al-'Imâd: Şazarât, IV, 121) onun doğum tarihini bu şekilde verirler. Yalnız İbn Kaşîr (öl. 774 = 1374) Zemaĥserî'nin 538 (= 1144) yılında 76 yaşında iken öldüğünü kaydeder. (al-Bîdâya va 'n-nihâya, III, 219). Buna göre Zemaĥserî'nin 462 (= 1069) yılında doğmuş olması gerekir. Aksi halde Nizâmülmülk (öl. 485 = 1092)'e sunduğu kasîdesini daha 17 yaşında iken yazmış olması icap eder, ve üstelik bu kasîdesinde, te'lif etmiş olduğu eserlerinden söz ederek yüksek mevki' talep etmesi 17 yaşındaki bir genç için biraz şüpheli görünmektedir.

Zemaĥserî çocukluğunda, bazı kaynakların bildirdiğine göre, damdan veya hayvandan düştüğü (Yâkût: İrşâd, XIX, 126 vd.) veya daha kuvvetli bir ihtimalle bir yolculuk esnasındaki kar fırtnasında donduğu için (İbn Ĥalîkân: Vafayât, IV, 254-57) bir ayağı dizinden kesilip topal olmuş ve ağaçtan takma bir bacakla yürümek mecburiyetinde kalmıştır. Bu acı hâdiseyi annesinden de bahsettiği bir çocukluk hâtırasına atfeder. Çocukluğunda bir gün yakaladığı bir serçenin ayağına, oynamak için, bir ip bağlar. Serçe bir ara elinden kaçıp bir duvar deliğine girer. Küçük Zemaĥserî kuşu çıkarmak için, ipin dışarıda kalan ucundan çekince kuşcağzın ayağı kopar. Bunu gören annesi, oğlunun yaramazlığı yüzünden kuşun uğradığı felakete çok üzülür ve «onun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın!» diye beddu'â eder (İbn

Hallikān: Vafayāt, II, 107 vd. Bulak bas.). Daha sonra Zemaḥşerī, bacağı kesilip sakat kalınca, o kuşun ayağının kopuşunu ve annesinin beddu'asını acı acı hatırlamış ve bunun bir takdîr-i İlâhî olduğunu kabûl etmiştir.

Topallığının, başkaları tarafından yanlış anlaşılıp suç v.s. gibi kötü bir sebebe yorumlanmaması için, sakat kalışının şiddetli soğuk yüzünden olduğuna dair pek çok şahit dinleterek bir belge (= maḥdar) tanzîm ettirdiği (İbn Hallikān: Vafayāt, IV, 254), ve gittiği her memleketin hâkimine bu belgeyi göstererek, ayağının sakat kalma sebebini yazdırıp altını imzalatırdığı, ayrıca topallığının belli olmaması için, yere degecek kadar gayet uzun elbise giydiği rivayet olunur (İşâk Hocası: Akşâ'l-arab, I, 299). «Topallardan nicelelerinin, yücelere yükselmekte, sağlam ayaklılardan daha ileride olduklarını gördüm, ama sağlam ayaklıların, iyilikte öne geçtiklerini görmedim» (Navâbig al-kalim, 14) demesi kendi topallığı ile alâkalıdır.

Zemaḥşerī'nin Dīvânında anne ve babası hakkında verdiği kısa bilgilerden onların dindar kimseler olduklarını anlıyoruz. Şarabın vasfına dair yazdığı kasidesinde: «Şiire şarab(ın medhi) ile başladığım için Allah beni bağışlasın. Halbuki ben onun harâretini tatmadım. Ne babam ne de âilemden bir kimse onu ağzına aldı. Bu hususta herkes beni ittifakla doğrulayacaktır.» der (Dīvân, 148b).

İbn al-Aşîr'in anlattığına göre (al-Kâmil fi t-târîh, X 105) zâlim bir kimse olan vezîr Müeyyidilmülk b. al-Hasan (öl. 495 = 1102), Zemaḥşerī'nin babası 'Omar b. Aḥmed (öl. 495 = 1102'den önce)'i herhalde siyasi bir sebebden dolayı, hapsedirmiş idi. Zemaḥşerī, babasının affı için yazdığı kasidede, onun henüz genç denecek bir yaşta hapsedildiğini, arkasında bakıma muhtaç çocuklar bıraktığını, böyle bir kimsenin affedilmesinin sevap olacağını gâyet acındırıcı ifâdelerle anlatır (Divan, 169a-b.) Fakat babasının bu hapislik neticesinde öldüğü, yine Dīvândaki bazı şiirlere bakarak, tahmin edilmektedir (Divan, 124a).

'Omar b. Aḥmed, oğluna ilk tahsîli ile ilgili bilgileri öğretirken, onu Zemaḥşar'da bulunan diğer hocalara da yollamış idi. Fakat bir ayağı topal olan oğlunun ma'îşetini ancak oturularak icrâ edilen bir meslek ile kazanabileceğini düşünüp onu bir terzi yanına çırak olarak vermek isterse de çocuğunun okumak için yalvarmalarına dayanamayarak Hıvârizm'e getirip bir medreseye bırakır (İşâk Hocası : Akşâ'l-arab, I, 299). Burada başlangıçta hangi hocalardan ders aldığı hakkında kaynaklar tatmin edici bilgi vermezler.

Zemahşerî'nin ilmî şahsiyetinin teşekkülünde ilk ve en müessir hocası, o zamanın lügat, nahiv ve tıp sahasında sayılı âlimlerinden biri olan ve bir müddet kaldığı Hârizm'de Mûtezile mezhebini yayan Abu Muzar Maḥmūd b. Carîr al-Zabbî (öl. 507 = 1113)'dir. Zemahşerî bu âlimden dil ve edebiyat dersleri okumuş, Mûtezile mezhebinin esaslarını dinleyip benimsemiştir. Zemahşerî'de gördüğü üstün kabiliyet ve derin anlayışa husûsî bir alâka gösteren Al-Zabbî, bu olağan üstü talebesine her türlü maddî ve mânevî yardımı göstermiştir (Dîvân, 159b). Zemahşerî, eskiden beri bir kültür merkezi olan Buhâra'ya da gitmiştir (İbn Ḥallikân: Vafayât, IV, 255). Orada hangi âlimlerin derslerine devam ettiği bilinmiyorsa da, ilim ufkunun genişlemesini sağlayan esaslı bilgiler edindiği muhakkaktır.

Zemahşerî'nin gençlik devresi, Sultan Melikşah (öl. 485 = 1092) ve onun başarılı vezîri Nizâmülmülk (öl. 485 = 1092) zamanına rastlar. Bu iki büyük devlet adamının birlikte tâkip ettikleri siyâset sâyesinde memleketin her tarafında bir çok medreseler açılmakta, ilmî faâliyetler teşvik edilmekte, âlimler alâka ve himâye görmekte idiler. O yıllarda Zemahşerî'nin adını islâmî ilimler ve bilhassa şiir ve edebiyat sahasında duyurmağa başladığını, Nizâmülmülk için yazdığı bir kasîdeden anlıyoruz. Zemahşerî bu kasîdesinde, yüksek mevkîlerin değersiz kişilere verilmesini zulüm olarak nitelendirip zamandan şikâyet eder; kendisi ile Nizâmülmülk arasındaki bağın ilim olduğunu belirtir; kendi ilmini, şahsî kâbiliyet ve üstünlüğünü över, ve lâıyk olduğu yüksek bir makâma getirilmesini ister. Hattâ, Nizâmülmülk'ün, kendisi gibi bir âlimi, arasa bile, aslâ bulamayacağını iddiâ eder (Dîvân, 165a-b). Buna rağmen Zemahşerî, Nizâmülmülk'den beklediği makâmı ve umduğu alâkayı göremedi. Zemahşerî'nin övünmekte ölçüyü kaçırmaması, ve bilhassa mûtezili olmakla dâimâ iftihar etmesi, Ehl-i Sünnet görüşünde olan Nizâmülmülk'ü herhalde ihtiyatlı davranmağa mecbur etmiş olmalıdır. "Allah'ın ülkesinden doğuda ve batıda kendisi için en sevgili yer" olarak nitelendirdiği ana yurdunda bir makâm elde edemeyen Zemahşerî, "doğup büyüdüğü bu yerlerde kalmanın artık bir zül haline geldiğini" düşünerek Hârizm'i terk etmeğe karar verdi (Dîvân, 63b). Önce Horasan'a gitti, orada bazı devlet adamları ile görüştü. Bunlardan resâil yazarı Mücîrüddevle Abû'l-Fath 'Ali b. al-Husayin al-Ardisânî'yi yazdığı bir kasideyle övdü ve ona nahiv konusundaki "Şarḥ abyât Sîbavayhi" ile "al-Unmûzac" adlı eserlerini sundu (Dîvân 38a, 39a). Mücîrüddevle de Zemahşerî'ye bir at ve bin dînâr verdi (al-Kiftî : İnbâh, III, 267). Horasan'dan İsfahan'a geçen Zemahşerî, burada Melikşah'ın oğlu Muhammed'i, adâleti, güzel ahlâkı,

kahramanlığı ve Bâtınıye taifesini yenerek onların zararlı faâliyetlerine son verişinden dolayı övdü (Dîvân, 149b).

Zemaşserî'nin ilim hayatında, Bağdad'daki meşhur Nizâmiye medresesinin ve buradaki âlimlerin yeri mühimdir. Ancak, daha Bağdad'a gelmeden önce ilim çevrelerinde oldukça müsbet bir şöhrete sahip bulunmaktaydı. Bilhassa hacca giderken ve hacdan dönerken, Bağdad'da defalarca bulunmuş, buradaki âlimlerle görüşmüş, onların derslerini dinlemiş, ilmî sohbetlere katılmıştır. 'Alî b. Muzaffar al-Nişâbüri (öl. 493 = 1100) ve Abû Naşr al-İsfahânî'den edebî ilimleri, Abû'l-Ĥattâb b. Abî'l-Baţar, Abû Sa'îd al-Şakķānî ve Şayĥ al-İslām Abû Mansûr b. Naşr al-Ĥârişî'den ĥadîs, Ĥanefî fakihlerinden olan Kāzî al-Ĥuzât Abû 'Abdillāh Muĥammed b. 'Alî al-Dāmaġānî (öl. 498 = 1104)'den ĥadîs ve fıkıĥ, Abû's-Sa'ādât Hibatullāh b. 'Alî aş-Şarîf İbn aş-Şacarî (öl. 542 = 1148)'den nahiv ve edebiyat dersleri dinledi (Yākût: İrsād, XIX, 127, 226-35; Suyûtî: Buġya, 338; a. m. : Tabakāt, 41; İşĥak Hocası : Akşâ'l-arab, I, 298).

Zemaşserî 512 (= 1118) yılında, yani 45 yaşlarında iken «nâhike» denilen şiddetli bir hastalığa yakalandı, çok zayıf ve halsiz düştü. Bu hastalıktan kurtulunca, bir daha sultanlara ve devlet adamlarına medhiye yazmamaġa, onlardan makâm ve ihsân talebinde bulunmamaġa karar verdi (Maķāmât, 8). Gelip geçici dünyevî sultanları bırakarak sultanlar sultanına yönelip, ona komşu olmak için Mekke'ye gitti (Dîvân, 73a-b). Mekke şerîfi Abû'l-Ĥasan 'Alî b. Ĥamza b. Vahĥās (öl. 550 = 1155) Zemaşserî'yi çok iyi karşıladı, aralarındaki ilmî ve şahsî dostluğu her ikisi de karşılıklı şiirlerle kuvvetlendirdiler (Dîvân, 47a-b, 48a; Yākût : Mu'cam, III, 147; al-Ĥiftî: İnbāh, III, 268; İbn Taġribirdî: al-Nucûm, V, 274). Zemaşserî Mekke'deki ikâmeti esnasında Arap yarımadasını dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı, yaşayışı, örf ve âdetleri hakkında değerli bilgiler topladı. Arapça bilgisi öyle sağlam ve mükemmel bir dereceye erişmişti ki Abû Ĥubays tepesine çıkarak araplara hitaben : «Geliniz, babalarınızın, dedelerinizin dilini benden öğreniniz!» diyerek üstünlük hırsını açıklamaktan kendisini alamamıştır.

Mekke'de iki yıl kadar kalan Zemaşserî vatanını çok özlediği için Ĥârizm'e döndü. Fakat mukaddes yerlerden ayrılmaġa da dayanamadı (Dîvân, 69b). Bir müddet sonra tekrar Mekke'ye gitmek için yola çıktı. Yolda Şam'a uğrayarak Şam hâkimi Tacülmülük Bôri b. Toġtigin (öl. 526 = 1132) ile görüştü, onu Bâtınîlere karşı mücâdelesini ve Haçlılara karşı savaşarak İslâm sınırını korumasından dolayı takdir etti (İbn al-Aşîr : al-Kâil, X, 243; İA, II, 740). Zemaşserî'nin Şam'da bir müddet kaldığı, Bôri'nin yerine geçen oġlu Şemsülmülük 'İsmâil (526-9 =

1132-5)'i övmüş olmasından anlaşılmaktadır (Halîl Edhem: Düvel-i İslâmiyye, 231).

Zemaşserî Mekke'ye tekrar geldiğinde, itikadda mütezilî olan İbn Vahhâs'dan, yine önceki gelişinde olduğu gibi, yakın alâka gördü (Dîvân, 9a, 138b, 203a-b). Çok sevdiği bu vefâlı dostunun teşvik ve ısrarı ile meşhur tefsiri al-Kaşşâf'ı yazmağa başladı. Mekke'deki ikâmeti sırasında defalarca haccetti. Kâbe çevresindeki ikâmetinden dolayı "Cârullâh" (Allah'ın komşusu) lakabını aldı. Mekke'de bu kez üç yıl kalan Zemaşserî yine vatan hasretine dayanamadı ve Hârizm'e dönmeğe karar verdi. 533 (= 1138) yılında Bağdad'a uğradı. Fahr-i Hârizm'in kendisi ile övündüğü kimse» diye de tanınmış olan Zemaşserî, kendisini görmek ve dinlemek isteyen âlim meslekdaşları, dostları ve hayranları tarafından saygıyla karşılandı. Bunlardan bilhassa Hz. 'Alî'nin soyundan olan büyük dil ve edebiyat âlimi Hibetullâh b. aş-Şacarî (öl. 542 = 1148, Yâkût: İrşâd, XIX, 282-4) Zemaşserî'ye olan hayranlığını bir şiir ile dile getirdi (Yâkût : İrşâd, XIX, 128). Zemaşserî, Bağdad'da kendisinden istifâde etmek isteyen hayranlarına dersler okuturken, kendisi de oradaki âlimlerin derslerini dinlemeyi ihmal etmedi. Nizâmiye medresesinde müderris olan âlim ve edîb Abû Mansûr Mavhûb b. Ahmed al-Cavâlîkî (öl. 540 = 1145)'nin derslerine, 66 yaşında olmasına rağmen, devam ederek icâzet aldı. Bağdad'dan Hârizm'e gelip Ceyhûn (= Amû Deryâ) ırmağı kenarındaki Ürgenç'de yerleştikten bir kaç yıl sonra 9 Zilhicce 538 (= 14 Haziran 1144)'de arefe gecesi öldü (al-Kiftî: İnbâh, III, 268; İbn Hallikân: Vafayât, IV, 259; İbn Kaşîr : al-Bidâya, XIII, 219; İbn al-İmâd: Şazarât, IV, 121).

Hicrî 8. yüzyıl başında Hârizm'e uğrayan İbn Battûta, Zemaşserî'nin kabrini şehrin dışında üzerine bir türbe yapılmış olarak gördüğünü kaydeder (İbn Battûta, Kahire bas., I, 298; Paris bas., III, 6).

Evliliğe ve çocuk sahibi olmaya karşı kullandığı ifadelerinden Zemaşserî'nin ya hiç evlenmediği (Dîvân, 13b, 14a, 144a) veya evlenmişse bile evliliğinin pek kısa ve tali'siz olduğu (Muḳaddimat al-adab, H. Beşir, 648, 152a) anlaşılmaktadır. Aile meşguliyetinin olmayışı, onun, zihnini ve zamanını tamamen ilmi çalışmalara vermesini sağlamış, ve bir bacağının kesilip total kalmasından dolayı duyduğu uzvî eksiklik ise, başkalarını geçerek üstünlüğünü isbat hususunda bitmeyen bir azim ve hırs kaynağı olmuştur. Nitekim Zemaşserî ömrünün ilk 45 yılında makâm ve mevki peşinde koşan, mağrur fakat dindar, şöhret düşkünü, hırslı bir kimse olarak görülür. 45 yaşında geçirdiği şiddetli hastalıktan sonra bir durulma devri başlar ve ömrünün sonuna kadar kanâ'atkâr mütevâzi

ve olgun bir âlim olarak dikkati çeker. Amelde Hanefî, îtikadda Mu'tezile mezhebine mensup olan Zemaşşerî mu'tezilî olmakla iftihar ederdi. İlkin 'Irâk'da Vâşil b. 'Aṭā' (öl. 131 = 748) ve 'Amr b. 'Ubayd (öl. 144 = 761) tarafından esasları vaz' edilen ve sonra, aklî delillere çok değer veren fikirleri buradan etrafa yayılan, nazarî kelâm ilminin gelişmesini sağlayarak büyük bir îtikadî mezheb olan Mu'tezile akîdesine göre; «insan kendi isteği ile yaptığı fiillerinin yaratıcısı olup, bu hususta kazâ ve kadere tâbi değildir; eğer böyle olmasaydı insana mes'ûliyet yüklemek ilâhî adâlete aykırı olurdu». Kazâ ve kaderin te'sirini inkâr ettiği için «Kaderiye» diye de adlandırılan Mu'tezile «Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu ve Allah'ın zatının görülmeyeceği» inancını benimser. Mu'tezile akîdesi, onun ateşli bir müdâfi'i olan Zemaşşerî'nin tefsiri al-Kaşşâf'da açıkça görülür.

Meselâ Zemaşşerî «gözler ona erişemez (ama) o bütün gözleri ihata eder...» (Sûre 6 - al-An'âm - Âyet: 103) meâlindeki ayeti tefsir ederken: «gözler Zât-ı İlâhî'ye taalluk edemez ve kendisini göremez. Çünkü Allah u Taâlâ zatında mubassır olmadan müteâldir. Gözler ecsâm gibi asâleten veya ârâz gibi tab'iyyeten bir cihette bulunan şeylere taalluk eder. Zât-ı Bârî ise böyle değildir.» demekle Allâh'ın zâtının görülmesini reddeder. Çünkü Zemaşşerî ve onun mensûbu olduğu Mu'tezile îtikâdına göre görmenin ilk şartı, görülecek şeyin bir cihette bulunmasıdır. Bu ise görülecek olanın ya cisim ya da cismânî olması ile kâbidir. Halbuki Allâh cismânî olmaktan münezzehtir. Bu sebeple Allah'ı görmek kâbil değildir. Ehl-i sünnet'e göre ise görmek için görülecek olanın mevcûd olması kâfidir. Allah ise hakîkî mevcuddur.

Kendi mezhebine uymayan görüşleri tenkidden çekinmeyen Zemaşşerî tasavvufa iltifat etmezdi. Nitekim «ey îmân edenler içinizden kim dininden dönerse Allah -mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu, kendisinin onları seveceği ve onların da kendisini seveceği- bir kavim getirir ki onlar Allah yolunda savaşsınlar ve hiç bir kınayanın kınamasından çekinmezler». (Sûre 5 - al-Mâ'ida - Âyet: 54) mealindeki âyetin tefsiri sırasında söfleri» insanların en câhili, ilme ve âlime düşman, şeriata dış bileyen, yanlış yolda, haktan ve hakîkatten uzak, yapmacık hareketli fırka» diye tavsîf eder (al-Kaşşâf, I, 647). Zemaşşerî, Mu'tezile'yi müdafaa esnasında, yeri geldikçe, Ehl-i Sünnet görüşünü de tenkid eder. Ehl-i Sünnet âlimleri ise, Zemaşşerî'nin yalnız mu'tezilîlik yönünü tenkid ile yetinmişler, diğer hususlarda onu ve eserlerini takdir ve saygı ile anmışlardır.

Daha gençliğinde edib, şâir ve âlim olarak parlak bir şöhrat kazanan Zemaşşerî'nin Hvârizm, Horasan, İrâk ve Hicaz'da, dil ve tefsîr sahaları başta olmak üzere verdiği dersler büyük bir alâka ile dinlenmiştir (Yâkût: İrsâd, XIX, 127; al-Kifî: İnbâh, II, 266). Pek çok talebesi arasından en meshurları şunlardır : Zemaşşar'da Abu 'Amr 'Âmir b. al-Hasan as-Sammâr (al-Kifî: İnbâh, II, 266; as-Sam'ânî: al-Ansâb, VI, 316; al-Hüfî: az-Zemaşşari, 52-55), Tabaristan'da Abu'l-Maḥâsin İsmâ'îl b. 'Abdillâhat-Tavîlî (ayn. esr.), Abîvard'da Abu'l-Maḥâsin 'Abdurrahîm b. 'Abdillâh al-Bazzâr (ayn. esr.), Semerkand'da Abû Sa'd Ahmed b. Maḥmûd aş-Şâsî (ayn. esr.), Hvârizm'de Abû Tâhir Sâmân b. 'Abdimalik al-Faḫîh (al-Hüfî: az-Zemaşşari, 52), Zemaşşerî'den Arapça tahsil ettikten sonra Hvârizm cami'inde hatîplik vazîfesi alan ve Hvârizm'in en kuvvetli hatîbi olarak tanınan al-Muvaffaḫ b. Ahmed al-Makki al-Hvârizmî (öl. 568 = 1172) (Kahhala: Mu'cam al-Mu'allifin, XIII, 52), 'Ali b. Muḥammed al-'Amarânî al-Hvârizmî (öl. 560 = 1165) (Yâkût: İrsâd, XV, 61), Zemaşşerî'den lügat ve nahiv tahsil eden ve sonra hocasının yerine geçip ders veren Abu'l-Fazl Muḥammed b. Abu'l-Kâsim b. Bâycuḫ al-Baḫḫal al-Hvârizmî (öl. 562 = 1167) (Brockelmann: GAL, Suppl., I, 513), Abû Yûsuf Ya'kûb b. 'Alî b. Muḥammed b. Ca'far al-Balḫî (Yâkût: İrsâd, XX, 55; Suyûfî: Buḡya, 350), Mekke'de Zemaşşerî'den ders alan, hem dostu hem talebesi olan Mekke Şerîfi 'Alî b. 'Îsâ b. Ḥamza b. Vahhâs (öl. 550 = 1155) (Yâkût: İrsâd, XIV, 85-90; al-Kifî: İnbâh, III, 268; al-Hüfî: az-Zemaşşari, 53).

Eserleri : Zemaşşerî tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm, nahiv, lügat, edebiyat, 'arûz, hal tercemesi v. s. gibi çeşitli mevzûlarda pek çok eser yazmıştır. Mevzûları işlerken dâimâ akıl ve mantık yolunu tutmuş, orijinal fikirlerle kendisine has bir düşünce tarzı ve akıcı bir ifâde kullanmıştır. Böylece eserleri eskimemiş ve hâlâ geçilemeyen eserler olarak kalmıştır. Sonradan öğrendiği Arapça'dan başka, Türkçe, Farsça ve Hvârizmce'yi de çok iyi bildiği halde, bütün eserlerini zamanının ilim dili olan Arapça ile yazmıştır. Yalnız Muḫaddimat al-adab'de Arapça'nın yanı sıra başka dillerde tercümelere de rastlanır. Muhtelif memleketlerdeki kütüphânelerde, Zemaşşerî'nin eserlerinin bir çok yazma nüshaları bulunmaktadır. Bize kadar ulaşamamış olanların adlarını bazı kaynaklardan öğrenebiliyoruz.

I. İslâmi mevzûlara dâir olan eserleri :

I. *al-Kaşşâf 'an ḫaḫâ'ik gavâmi'z at-tanzîl va 'uyûn al-aḫâvîl fî vucûh at-ta'vîl*. Kısaca *al-Kaşşâf* diye bilinen bu Kur'an tefsîrini Zemaşşerî Mek-

ke'deki son ikâmeti sırasında, dostu ve talebesi Mekke Şerifi İbn Vahhâs (öl. 550 = 1155)'ın teşvik ve ısrarı ile yazmağa başlamış ve üç yıl sonra Ürgenç (= al-Curcânîya)'da 1143 yılında bitirmiştir. Zemaḥşerî' den önceki müfessirlerin hemen hepsi yazdıkları tefsirlerinde rivâyet yolunu tâkip etmişler, dirâyet yoluna fazla ehemmiyet vermemişler veya bunu büsbütün ihmâl etmişlerdi. Zemaḥşerî ise tefsiri al-Kaṣṣâf ile büyük bir inkılâp yaparak Kur'ân'ın bir belâğat mûcizesi olduğunu, kendi zamanına kadar hiç kimsenin yapamadığı, fevkalâde dikkatli ve dâhiyâne açıklamalarla isbat etmiştir. al-Kaṣṣâf'ın başka tefsirlere nisbetle başlıca husûsiyetleri, «Kur'an'ı bizzat kendi sırrı ile, yani Arapça'nın kâide, kullanılış ve belâğat inceliklerine göre tefsir etmesi, İslam esasları içinde akıl ve mantığın ışığına uyarak yeni ve ileri görüşlü açıklamalar yapması, bu açıklamaları sağlam bir dil kaynağı olan eski Arap şiirinden verdiği örneklerle tevsik etmesi, şahsî kâbiliyetinin verdiği derin vukûf ve anlayış ile akıcı ve çekici bir üslûba sâhip olması» şeklinde özetlenebilir. Zemaḥşerî'ye İslam âleminde büyük bir şöhret kazandıran *al-Kaṣṣâf* aradan sekiz buçuk asır geçmiş olmasına rağmen, bilhassa dilindeki ifâde kudreti, dil, edebiyat ve belâğat sanatındaki incelikleri yönünden hâlâ geçilememiş bir şaheserdir.

Zemaḥşerî'den sonraki bir çok büyük müfessirler kendi yazdıkları tefsirlerine al-Kaṣṣâf'ı kaynak olarak almışlardır. Bunlardan Fahr ed-Dîn ar-Râzî (öl. 606 : 1209), «Arşı yüklenen ve bir de onun etrafında bulunan (melekler) Rablerini hamd ile (tenzîh) ve tesbîh ederler ve ona îmân ederler» (Sûre 40 -al-Mu'min- Ayet 7) meâlindeki âyetin tefsirini yaparken şöyle der: «Buradaki fâide al-Kaṣṣâf sâhibinin beyân ettiği nüktedir. Zemaḥşerî bu nükteyi hakîkaten çok iyi bulmuştur. Zemaḥşerî'ye göre bundan murad Cenâb-ı Allâh'ın arş üzerinde hazır ve müşâhid olmadığına tenbihtir. Çünkü Cenâb-ı Allah orada otursa ve müşâhid olsa idi, arşı taşıyan, etrafında bulunan melekler Allâh'ın zâtını müşâhede ve muâyene etmiş olurlardı ve bundan dolayı îmânları gayba îmân kabîlinden olmayacağı cihetle haklarında medhu senâya sebep olmazdı...» «Allah u Teâlâ al-Kaṣṣâf sâhibine rahmet etsin. Eğer kitabında bu nükteden başka bir şey bulunmasa idi yine kendisine fahr ve şeref olmaya kifâyet ederdi» (Ö. N. Bilmen: Büyük tefsir tarihi 2, 466-7).

Ķâzî Bayzâvî (öl. 685 veya 691 : 1286 veya 1291) «Anvâr at-tanzîl ve asrâr at-ta'vîl» adlı meşhur tefsirini yazarken al-Kaṣṣâf'dan çok istifâde etmiş, bilhassa îrâb, maâni, beyan ve belâğata müteallik hususları tamâmen al-Kaṣṣâf'dan almıştır. (O. N. Bilmen: Büyük Tefsir Tarihi 2, 529).

Ebussu'üd Efendi (öl. 982: 1574) «İrşād al-aql as-salīm» adlı tefsiri-ne Zemahşerî'nin al-Kaşşāf'ı ile Kāzî Bayzāvî'nin Anvār at-tanzîl'ini esas almış ve al-Kaşşāf hakkında «bu tefsir çehre-i i'câz'ın incilâsı için parlak bir âyine olmuştur» diyerek takdir ve hayranlığını ifâde etmiştir.

Zemahşerî de kendi tefsirini bir kıta ile şöyle över: «Şüphesiz ki dünyâda tefsirler sayılamayacak kadar çoktur. Fakat bunlar arasında hayatım hakkı için Kaşşaf'ım gibisi yoktur. Eğer hidâyet istiyorsan onu okumaya devam et. Çünkü cehâlet hastalık Kaşşāf ise ilaç gibidir» (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn 2, 1476).

Zemahşerî, Mâlikîleri tenkid ettiği için tefsiri al-Kaşşāf, onların hâkim ve yaygın halde buldukları batı İslâm memleketlerinde fazla rağbet görmemiştir. Buna rağmen yine bir mâlikî olan İbn Haldûn (öl. 809 = 1406), al-Kaşşāf'ı diğer bütün tefsirlerden üstün saymıştır (Brockelmann: EI, IV, 1305).

al-Kaşşāf'ın yazma nüshaları burada sayılamayacak kadar çoktur. En eskilerinden mühimleri şunlardır: Sultan I. Aḥmed 53 (H. 612 tarihli), Fâtih 373 (H. 650), 339 (H. 659), Ş. Esad Ef. 5 (H. 660), Ayasofya 248 (H. 660), Serez 215 (H. 669), Yozgat 81 (H. 670), Tâhir 359 (H. 671), Dâmâd İbrahim 140-144 (H. 673), Gülnuş Sultan 5 (H. 685), Şehid Ali P. 151 (H. 691), Yazma Bağışlar 1050 (H. 697), v. b.

al-Kaşşāf defalarca basılmıştır. İlk baskısı W. Nassau Lee, Hâdim Husayn ve 'Abdulḥayy tarafından Kalkuta'da 1856, 1859'da iki cild halinde yapıldı. Daha sonra Bülâk'da 1281 (= 1864), 1291 (= 1874), 1318, 1319 (= 1900, 1901) ve Kahire'de 1307 (= 1889), 1308 (= 1890, 'Ali b. Muḥammed al-Curcânî'nin hâşiyesi ile birlikte), 1318 (= 1900), 1344 (= 1925) ve 1354 (= 1935, Aḥmed b. Muḥammed b. Mañşûr Munayyir al-İskandari'nin hâşiyesi al-İntişāf ile birlikte) basıldı. En iyi baskısı Beyrut'ta 1366 (= 1947) yılında yapılan 4 cildlik baskısıdır.

al-Kaşşāf'ın yazmaları, baskıları, serhleri, hâşiyeleri, v.s. için bkz. : Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1475-84; Brockelmann: GAL, I, 290-91; Suppl., I, 507-8; Sarkis: Mu'cam al-maṭbū'ât, II, 973-75.

al-Kaşşāf, dil, i'rab, maânî, beyân, belâgat, ve bilhassa dirâyet sahasındaki erişilmez üstünlüğü sebebiyle çok okunmuştur. Birçok âlim, al-Kaşşāf'ın müşkil yerlerinin iyi anlaşılmasını temin etmek ve bilhassa içindeki bâzı itizâl meselelerinin Ehl-i Sünnet görüşü istikâmetinde izâhını yapmak maksadıyla telhîsler, serhler hâşiyeler, tâlikalar ve hâmişler yazmağa lüzûm görmüşlerdir.

a) *al-Kaşşaf'ı teihîs edenler :*

- 1) Şayh Muhammed b. 'Alî al-Anşârî (öl. 662 = 1263),
- 2) Kâzî Nâşiruddîn al-Bayzâvî (öl. 685 veya 691 = 1286 veya 1291),
- 3) Kuṭbuddîn Muhammed b. Mas'ûd as-Sîrâfî'l-Kâlî aş-Şuḳḳâr (öl. 698 = 1298),
- 4) 'Omar b. Dâvûd b. Sulayman al-Fârisî al-'Acamî (öl. 8. Asrın ilk yarısı),
- 5) 'Alâ'uddîn 'Alî at-Tûsî (öl. 816 = 1413),
- 6) 'Abdulavval b. Hısayn Ummu Valad (öl. 950 = 1543),
- 7) Hısan Şiddîk Hân (öl. 1307 = 1890).

b) *al-Kaşşâf'a hâşiye, tâlîka veya hâmiş yazanlar :*

- 1) 'Allâme Kuṭbuddîn Maḥmûd b. Mas'ûd aş-Şîrâzî (öl. 710 = 1310),
- 2) Hısayn b. Muhammed at-Tîbî (öl. 743 = 1342),
- 3) Abû Hafş 'Omar b. 'Abdirrahman b. 'Omar al-Fârisî al-Kazvînî (öl. 745 = 1344),
- 4) Faḥruddîn Aḥmed b. al-Hısayn b. İbrâhîm al-Çârberdî (öl. 746 = 1345) (Faḥruddîn al-Çârberdî'nin hâşiyesine, Hayâlî (öl. 863 = 1458) mükemmel bir hâşiye yazmıştır),
- 5) 'İmâduddîn Yaḥyâ b. al-Kâsim al-'Alavî al-Fâzil al-Yamanî (öl. 750 = 1349) ('İmâduddîn Yaḥyâ al-'Alavî iki hâşiye yazmıştır. Biri, *Tuḥfat al-aşraf fî kaşf gavâmiz al-Kaşşâf*, diğeri de *Durar al-aşraf fi hall 'akd al-Kaşşâf* adını taşır),
- 6) Kuṭbuddîn Muhammed b. Muhammed ar-Râzî at-Taḥtânî (öl. 766 = 1364),
- 7) Akmaluddîn Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd al-Bâbertî (öl. 786 = 1384),
- 8) Sa'duddîn Mas'ûd b. 'Omar at-Taftazânî (öl. 792 = 1390), [Taftazânî'nin hâşiyesine 'Alâ'uddîn Muhammed al-Buhârî al-'Alâ'î (öl. 9. Asrın ilk yarısı) ve Hıta'î (öl. 901 = 1495) birer hâşiye yazmışlardır],
- 9) Sirâcuddîn 'Omar al-Bulkînî (öl. 805 = 1402),

- 10) Sayyid Şarîf 'Alî b. Muḥammed al-Curcânî (öl. 816 = 1413) (Sayyid Şarîf al-Curcânî'nin hâşiyesine 'Alâ'uddîn 'Ali at-Tûsî (öl. 816 = 1413), Ḥasan Çelebi (öl. 885 = 1480), Muḥyiddîn Muḥammed b. al-Ḥaṭîb (öl. 901 = 1495) ve Kemâlpaşazâde (öl. 940 = 1533) birer hâşiye yazmışlardır),
- 11) Valiyyuddîn Abū Zur'a (öl. 826 = 1423),
- 12) 'Abdulkarîm b. 'Abdulcabbâr (telif 825 = 1422),
- 13) Burhânuddîn Ḥaydar al-Haravî (öl. 830 = 1426),
- 14) Yūsuf b. Ḥasan at-Tabrizî (öl. 840 = 1436),
- 15) 'Alâ'uddîn alâ Musannıfak (öl. 871 = 1466),
- 16) Ḥasan Çelebi (öl. 885 = 1480) (Şarîf al-Curcânî'nin hâşiyesine hâşiye yazmıştır),
- 17) Ḥaṭîbzâda Muḥyiddîn (öl. 901 = 1495) (Tâ'lika),
- 18) Kemâluddîn İsmâ'îl Karamânî (öl. 920 = 1514),
- 19) Kemâl Paşazâde (öl. 940 = 1533) (Tâ'lika),
- 20) Ḥayruddîn Hızır al-Aṭûfî (öl. 948 = 1541),
- 21) Mevlânâ 'Alî Kuşçu (öl. 978 = 1570),
- 22) Sun'ullah Efendi (öl. 1011 = 1602),
- 23) Saçaklızâde Mehmed Efendi (öl. 1145 = 1732),
- 24) 'Abdülhâkî b. Molla Ḥalîl (öl. 1150 = 1737),
- 25) 'Alâ'uddîn 'Ali Pehlivân,
- 26) Abu'l-'Abbâs Aḥmed İbn al-Banâ',
- 27) Mavlâ İbn al-Ḥaṭîb,
- 28) Selânîk Kadısı Hâmid b. Muştafâ

c) *al-Kaşşâf içindeki hadisleri tahrîc edenler :*

- 1) Camâluddîn 'Abdullah b. Yūsuf az-Zaylâ'î (öl. 762 = 1360),
- 2) Ḥafız Şihâbuddîn Abu'l-Fazl,
- 3) İbn Hacer al-Asḳalânî (öl. 852 = 1448) (al-Asḳalânî az-Zaylâ'î'nin tahrîcinden tahrîc etmiştir),

c) *al-Kaşşaf'ı tenkid veya takdir için yazılan eserler :*

- 1) Ahmed b. Muhammed b. Mansür al-Munayyir al-İskandari (öl. 683 = 1284)'nin Kitâb al-intişâf min şâhib al-Kaşşaf'ı,
- 2) 'Alamuddin 'Abdulkarim b. 'Ali al-'Iraki al-Anşari (öl. 704 = 1304)'nin al-İnsâf'ı,
- 3) 'Ali 'Omar b. Muhammed al-Halil as-Sukuni (öl. 707 = 1307)'nin Kitâb at-Tamyiz li-bayân mâ fi tafsir az-Zamahşari min al-i'tizâl fi'l-kitâb al-'azizi adli eseri.

d) *al-Kaşşaf'ın içinde bin kadar beyit vardır. Bu ve buna benzer sevâhidi şerh edenler olmuştur. Bunlardan mühimleri :*

- 1) Hızır b. Muhammed al-Mavsilî'nin 974 = 1566'da yazdığı 2 ciltlik al-İs'af fi şarh şavâhid al-Şâzi va'l-Kaşşaf adli eseri,
- 2) Muhibbuddin Muhammed Hamavi ad-Dimişki (öl. 1016 = 1608)'nin Tanzil al-âyât'ı,
- 3) Abû 'Abdillâh Muhammed b. at-Tayyib (öl. 1170 = 1756).

e) *al-Kaşşaf'ın huftbe (= mukaddime)'sini şerh edenler :*

- 1) Macduddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed aş-Şirazi al-Firuzabadi (öl. 816 = 1413),
- 2) Hamid b. 'Ali ad-Dimişki (öl. 1171 = 1757).

2. *Nukat al-a'râb fi garib al-irâ fi'l-Kur'an* : Bu eserin bir yazma nüshası Kahire'de Dâr al-kutub (App. 8)'de bulunmaktadır (Brockelmann : GAL, Suppl., I, 509).

3. *al-Minhâc fi usul ad-din* : Fıkıh konusunda bir eserdir (Yâkût : İrsâd, XIX, 134; İbn Hallikân: Vafayât, II, 107; Brockelmann: GAL Suppl., I, 513).

4. *Mu'cam al-hudud* : Fıkha dâirdir (Yâkût: İrsâd, XIX, 134; İbn Hallikân: Vafayât, II, 107; Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1734).

5. *Ru'us al-Masâ'il* : Fıkıh konusundadır (İbn Hallikân: Vafayât, II, 107; Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, I, 915; İsmâ'il Paşa : Hadiyyat al-arifin, II, 402).

6. *Zallat an-nâsiid va'r-râiz fi'l-farâiz* : Yâkût : İrsâd XIX, 134; İbn

Hallikān: Vafayāt, II, 107; Kātip Çelebi: Kaşf az-zunūn, I, 831).

7. *Manāsik al-hacc* (İsmā'îl Paşa : Hadiyyat al-'arîfîn, II, 402-3).

8. *Muhtasar al-muvāfaka bayn ahl al-bayt va's-sahāba* : Hadis konusunda olan bu eserini Zemahşerî, Abū Sa'îd İsmā'îl b. 'Alî as-Sammān ar-Rāzî (öl. 443 = 1051)'nin aynı adı taşıyan eserinden ihtisâr etmiştir (Kātip Çelebi: Kaşf az-zunūn, II, 1890; Brockelmann: GAL, Suppl., I, 513).

9.) *Şarh muhtasar al-Kudürî* (İsmā'îl Paşa : Hadiyyat al-'arîfîn, II, 402-3).

II. Nahiv (gramer) ile ilgili eserleri :

10. *al-Mufaşşal* : Zemahşerî'nin 513-15 (= 1119-21) yıllarında yazdığı (İbn Hallikān: Vafayāt, II, 107) bu mühim grameri esmā (= isimler), ef'āl (= filler), ħurūf (= edatlar) ve müsterek (= eş anlamlı kelimeler olmak üzere dört bölümden ibârettir. al-Mufaşşal konularının mükemmel ve ustalıkla işlenişi, açık ve akıcı üslubu sâyesinde çok okunmuş ve klasik bir eser olmuştur.

Kütüphânelerdeki bir çok yazmalarından en eski ve mühimleri şunlardır: Konya Yusuf Ağa 4936 (H. 523 tarihli), Fâtih 5139 (H. 602), Amcazâde Hüseyn Paşa 422 (H. 616), Şeyh Esad Efendi 173 (H. 643), Konya Yusuf Ağa 4928 (H. 650), 4935 (H. 659), Fâtih 5136 (H. 665), Lâleli 3518-21 (H. 677), Ayasofya 4595 (H. 678), H. Hüsni Paşa 1425 (H. 682), Şehid Ali Paşa 2524 (H. 698), Dāmād İbrahim Paşa 1102 (H. 716), Hüsrev Paşa 692 (H. 716), v.b. al-Mufaşşal, J.B. Broch tarafından Christiania'da 1859 ve 1879'da; Muḥammed Ya'küb Rasbūrî tarafından hâşiye ve hâmişlerle Dehli'de 1891 ve 1903'de; Ḥamza Fathullah tarafından İskenderiye'de 1291 (= 1874) ve Kahire'de 1323 (= 1905)'de neşredildi.

al-Mufaşşal için pek çok şerhler yazılmıştır. Bunlardan belli başlıları şunlardır:

- 1) Kāsim b. al-Ḥusayn al-Hvārizmî (öl. 617 = 1220)'nin at-Taḥmîr'i,
- 2) Abu 'l-Bakā' 'Abdullah b. Abi 'Alî Ḥusayn al-'Ukbarî (öl. 616 = 1219)'nin *al-Mufaşşal*'ı.
- 3) Abul 'l-Bakā' b. Ya'îş (öl. 643 = 1245)'in yaptığı şerh mühim olup G. Jahn tarafından Leipzig'de 1882 yılında iki cild halinde neşredildi.

- 4) 'Alī b. Maḥmūd b. 'Abdişşamad as-Saḥavī (öl. 643 = 1245) iki şerh yazmıştır. Bunlardan biri *al-Mufaẓẓal*, diğeri de *Sifr as-sa'āda ve safir al-ifāda* adını taşır.
- 5) 'Oşmān b. 'Omar b. al-Ḥācib (öl. 646 = 1248)'in *al-İzāh*'ı
- 6) 'Abdulvāhid b. 'Abdilkarīm al-Anşārī (öl. 651 = 1253)'nin *al-Mufaẓẓal*'i.
- 7) Muzhiruddīn aş-Şarīf ar-Raẓī'nin 659 (= 1261)'da tamamladığı *al-Muḥammal*'i.
- 8) Mu'ayyad Yahyā b. Ḥamza b. Rasūlillah (öl. 749 = 1348)'ın 712 (= 1315)'de yazdığı *al-Muḥaşşal li-kaşf asrāl li-kaşf asrār al-Mufaşşal*'ı.
- 9) Aḥmed b. Muḥammed b. Kāsim al-Cundī al-Andulusī (8. Asır)'nin al-İklid adlı şerhi.
- 10) Muḥammed b. Sa'd al-Marvazī'nin al-Muḥaşşal'ı.
- 11) Aḥmed b. Yahyā al-Murtaẓā (öl. 840 = 1437)'nin at-Tāc al-Mukallal'ı.
- 12) İbn Mālik (öl. 673 = 1273)'in *Zikr ma'ānī abniyat al-asmā al-mavcūda fi'l-Mufaşşal*'ı.
- 13) Faḥruddīn al-Ḥvārizmī'nin al-Mufaşşal'da geçen beyitleri açıklayan Şarḥ aş-şavāhid'i.
- 14) Badruddīn al-Ḥalabī'nin al-Mufaẓẓal fi şarḥ şavāhid al-Mufaşşal'ı.
- 15) Muḥammed 'Abdulganī'nin Mu'avval fi şarḥ al-Mufaşşal'ı.
- 16) Abu'l-Kasim Aḥmed aş-Şiddīkī al-Andulusī'nin şerhi.
- 17) 'Abdullah al-İmādī'nin şerhi, v.b.

al-Mufaşşal'ın yazmaları, baskıları, şerhleri, v.s. için bkz. : Kātip Çelebi : *Kaşf az-zunūn*, II, 1774-77; Brockelmann: *GAL*, I, 291; Suppl., I, 510; Sarkis : *Mu'cam al-Maḥbū'āt*, II, 973.

11. *al-Ummūzoc* : al-Mufaşşal'dan hülāsa edilmiş olan bu kısa gramer çok rağbet görmüş ve bâzı kimseler tarafından şerhler yazılmıştır. Yazmaları çoktur. Mühimlerinden bir kaçı şunlardır : Ayasofya 4440/1, 2; Dârulmesnevi 524/2, Esad Ef. 3047, 3067/2, Hacı Mahmud Ef. 5975/1, Hüsrev Paşa 664, İsmihan S. 372 (H. 868), Kadızāde M. Ef. 506/2, Lāleli 3145/1, 3774/6, M. Hafid Ef. 403/2, Şehid Ali Paşa 2508/1, Yozgat 826/12, v.b.

al-Unmūzac ilkin J. Broch tarafından el yazısı ile Christiania'da 1867'de teksir edildi. Daha sonra Bulak'da 1269 (= 1852)'da, Tebriz'de 1275 (= 1858)'de, Kahire'de 1289 (= 1872) ve 1907'de, Tahran'da, Cāmi' al-Muḫaddimāt içinde 1884'de, İstanbul'da 1289 (= 1872) ve Maydānī'nin Nuzhat at-Ṭarf'ının sonunda 1298 (= 1880)'de, 1308 (= 1890) ve 1323 (= 1905)'de basıldı.

al-Unmūzac için yazılan şerhlerden en mühimleri şunlardır :

- 1) Zemaḫşerī'nin talebesi Ziyā'uddīn al-Makkī (öl. 550 = 1155)'nin Kifāyat an-naḥv fī 'ilm al-i'rāb'ı.
- 2) Muḫammed b. 'Abdīlganī al-Ardabīlī (öl. 1036 = 1626)'nin yaptığı şerh en meşhur şerh olup Bulak'da 1269 (= 1852)'da, Farsça bir Mecmū'a içinde 1279 (= 1862)'da, Tahrān'da 1273 (= 1856)'de, Tebriz'de 1296 (= 1878)'da ve al-Unmūzac ile birlikte Kazan'da 1901'de basıldı.
- 3) İbrāhīm b. Sa'd al-Huṣūṣī'nin 1298 (= 1880)'de telif ettiği 'Umdat as-sarī'si. Bulak'da 1312 (= 1894)'de basıldı.
- 4) Sa'duddīn al-Bardā'ī'nin Ḥadā'ik al-ḫaḫā'ik'i.
- 5) Muḫammed 'İsā 'Askar'ın Fīrūzac fī şarḥ al-Unmūzac adlı şerhi.

al-Unmūzac'ın yazmaları, şerhleri, baskıları, v.s. için bkz. : Kātip Çelebi: Kaşf az-zunūn, I, 185; Brockelmann: GAL, I, 291; Suppl., I, 510; Sarkīs : Mu'cam al-maṭbū'at, II, 974.

12. *al-Muḫācāt va mutammim mahāmm arbāb al-ḫacāt fī ahācī va'l-aḡlūtāt fī'n-naḥv* : Arapça'nın bazı inceliklerini sorulu cevaplı bir şekilde anlatan bu eserin en eski yazması Ayasofya 4456 (H. 601)'dadır. Diğer yazmaları için bkz. : Kātip Çelebi : Kaşf az-zunūn, II, 1607; Brockelmann: GAL, I, 291; Suppl., I, 511.

13. *al-Mufrād va'l-mu'allaf* (veya *al-Mufrād va'l-murakkaḫ*) : Nahiv konusunda küçük bir risâledir. Yazmaları : Lâleli 3740 (H. 682), Köp-rülü 1393, Esad Ef. 46/3, Dār al-kutub 1592'de bulunmaktadır. Bahīca Ḥasanī Bağdad'da 1382 (= 1967)'de neşretti.

14. *Mas'ala fī kalīma aş-şahāda* : Kelime-i tevhīd (lā ilāha illa'llāh «Allah'dan başka tanrı yoktur») 'in nahiv tahliline dair bir risâledir. Bir yazma nüshası Berlin 2406 (Brockelmann: GAL, I, 292)'dadır. Bahīca Ḥasanī, Bağdad'da 1382 (= 1967)'de neşretti.

15. *al-Amālī fī'n-naḥv* (Yāqūt: İrsād, XIX, 134; İbn Ḥallikān: Vafayāt, IV, 255; İsmā'īl Paşa: Hādiyyat al-'arīfīn, II, 402).

16. *Şamīm al-'arabiyya* (veya *Şahih al-'arabiyya*) (Yāqūt : İrsād, XIX, 134; İbn Hālikān: Vafayāt, IV, 255; Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunūn, II, 1082).

III. Lügat ile ilgili eserleri :

17. *Asās al-balāğa* : Bu mühim eseriyle Zemaḥşerī, yalnız Klasik Arapça'nın kelime hazînesinin mükemmel bir lügatını yapmakla kalmamış, aynı zamanda getirdiği yeniliklerle de modern lügatçılığın temelini atmıştır. Zemaḥşerī'den önce Arapça'da lügat çalışmaları yapan Hālil b. Aḥmed (öl. 170 = 786) Kitāb al-'ayn adlı eserinde kelimeleri maḥrac (= ağızdan çıkış yer)lerine ve kalb (= üç harfli bir kelimenin harflerinin sırasını değiştirerek başka kelimeler elde etmek) sistemine göre; İbn Durayd Muḥammed b. al-Ḥasan (öl. 321 = 933) al-Camhara fi'l-luğa adlı eserinde, sülāsī (= üçlü) köklere ve yine kalb sistemine göre; Abū Naşr İsmā'il b. Hammād al-Cavharī (öl. 393 = 1003) Tāc al-luğa adlı eserinde kelimeleri bab ve fasıl usûlüne, yani sülāsī köklerin son ve baş harflerine göre dizmişler ve her biri kendisinden öncekilere nisbetle bir yenilik getirmiş idiler. Zemaḥşerī ise *Asās al-balāğa*'da bunların hepsini geride bırakan bir usûl ile a) kelimenin ikinci ve üçüncü harflerini de dikkate alan tam bir alfabetik sıra kurmuş, b) çok muğlak olan kalb sistemini kaldırmış, c) kelimenin asıl lügat manasını verdikten sonra bununla yetinmeyerek va min al-macāz., va min al-musta'ār., va min al-kināya.. diye başlayan açıklama ve misallerle kelimenin mecāzī manalarını da belirtmiştir. *Asās al-balāğa*'nın yazmalarından mühimleri: Lâleli 3532 (H. 691), Turhan S. 311 (H. 705), Ayasofya 4657-8 (H. 728), Esad Ef. 3178-9 (H. 782), v.b.'dir. İlk baskısı Kahire'de iki cild olarak 1299 (= 1881)'da yapılan *Asās al-balāğa*, daha sonra yine Kahire'de 1341 (= 1922)'de Lucknow'da 1311 (= 1893)'de, Haydarābād'da 1324 (= 1906)'de, ve Beyrut'ta güzel bir cild halinde 1385 (= 1965)'de basıldı.

Yazmaları, baskıları, v.s. için bkz. : Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., I, 511; Sarkīs: Mu'cam al-maḥbū'āt, II, 973; A. Özek: ez-Zemaḥşerī ve Arap lügatçiliğindeki yeri (İstanbul 1973, XV + 122 s.), 87-103.

18. *al-Fā'ik fi ğarīb al-ḥadīs* : Hadis metinlerindeki anlaşılması güç kelimeleri açıklayan, alfabetik lügat tarzında hazırlanmış bir eserdir. Pek çok yazmalarından en mühimleri : Reisülküttab 1093-5 (H. 514 tarihli olup müellif nüshası ile mukābele edilmiştir), Lâleli H. 3574-5 (H. 612), D. İbrâhim 1128 (H. 667), Konya, Yusuf Ağa 5068/3963 (H. 670), Kılıç Ali Paşa 1031 (H. 714), v.b. al-Fā'ik, Haydarābād'da 1324

(= 1906)'da ve Kahire'de 1364 (= 1945)'de basıldı. Yazmaları, baskıları v.s. için bkz. : Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., I, 511.

19. *Kitāb al-amkına va'l-cibāl va'l-miyāh* : Tarihî ve coğrafi lügat tarzında hazırlanmıştır Yazmaları : Yeni Câmi' 1195/1 (H. 678), Leiden 792, Paris 2219. M. Salverda de Grave tarafından (T. G. J. Juynboll'un himâyesiyle) Leiden'de 1856'da basıldı. Bir başka baskısı Bağdad'da 1938'de yapıldı. Yazmaları, baskıları, v.s. için bkz. : Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., 511; Sarkis: Mu'cam al-maḥbū'āt, II, 974.

20. *Muḳaddimat al-adab* : Hvârizmşâh Atsız b. Muḥammed (hük. 1127-1156)'e ithaf edilen bu eser, Arapça öğrenmek isteyenler için hazırlanmış pratik bir sözlük şeklinde olup, isimler, fiiller, edatlar, isim çekimi, fiil çekimi olmak üzere beş kısımdan ibarettir. Eserin asıl metni Arapçadır. Mevcut nüshaların bir kısmında Türkçe, Farsça ve hatta Hvârizmce ve Moğolca ile satır-arası tercümelemler vardır. Müellif nüshası bize kadar ulaşmadığı için, Zemaḥşerî'nin kendisinin Arapça metin altına tercüme yapıp yapmadığı, yaptı ise bunu hangi dil veya diller ile yapmış olabileceği hakkında bazı tahminler yürütülmüştür. Muḳaddimat al-adab'î ilk neşreden J. G. Wetzstein (Samachscharii Lexicon arabicum persicum... I, II. Leipzig 1844, 1850) ile onun görüşüne katılan C. Brockelmann (GAL, I, 292) v.b. bu eseri bir Arapça-Farsça sözlük sayarken, Z. V. Togan daha isabetli bir değerlendirme ile Türkçe'yi de dikkate alır (TM, XIV, 81-92). Ancak, Muḳaddimat al-adab'ın çeşitli nüshaları ve bunların muhtevâları üzerinde yaptığım mukayeseli araştırmalarım neticesinde edindiğim kanaat şudur : a) Bugün elde mevcut nüshaların en eskileri Arapça metinle birlikte yalnız Türkçe tercümeleri olan nüshalardır. b) Daha sonra istinsah edilmiş hem Türkçe hem de Farsça tercümeli nüshalarda dahi Arapça metnin karşılıkları, Türkçe tercümelerde, Farsça tercümedekilerine nisbetle daha doğru ve dikkatlidir. c) Zemaḥşerî bu eserini, Arapça bilmeyen Hvârizmşâh Atsız'a ithaf ettiğine göre, hükümdarın okuyup anlayabilmesi için mutlaka onun bildiği bir dil ile tercüme vermiş olmalıdır. Bu tercümenin öncelikle Atsız'ın en iyi bildiği dil olan ana dili, yani Türkçe ile olması beklenir. ç) Nitekim Zemaḥşerî Muḳaddimat al-adab'ın ön-sözünde «Hvârizmşâh Atsız'ın, kendisine saray kütüphanesi için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyarak kitabı yazıp Atsız'a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde makbûle geçerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini» kaydediyor. Burada «*bütün diller*» ifadesi ile o devirde ilim dili olan Arapça dışında muhakkak ki o bölgede bilinen Türkçe, Farsça ve Hvârizmce kastedilmiş olmalıdır. d) Sonradan öğrendiği Arapçayı

bile Araplardan daha iyi konuşan ve yazan Zemaşserî gibi bir dil üstadının doğup büyüdüğü kendi yurdunda konuşulan Türkçe'yi çok iyi bildiği muhakkaktır. e) Nitekim Türkleri öven pek çok şirinden birinde «âhû gözlü Türk güzelleri»nden bahsederken «onlardan ne zaman bir vefa ümidine kapılsam bu ümidim hep boşa çıkıyor; onların benimle yaptıkları ahde, vefâ göstermeleri nasıl mümkün olur ki? Siz Türk dilinde «*vefâ*»yı ifâde eden bir kelime duydunuz mu ?' (Dîvân, 4a) der. Türk dilinde «*vefâ*» mefhumunu ifâde eden bir kelimenin olmadığını iddiâ etmek, ancak o dili çok iyi bilmek ile mümkündür. f) Zemaşserî şirlerinde (Dîvân, 10a, 44b, 45a, 66b, 94b, 95a, 162b) Türkleri öylesine över ki «benim gözlerim, kadınları kadar erkekleri de sevilen Türkten başka bir milleti görmedi,... Onlar fazîlet nevîlerinin hepsinin asıl ve esasındırlar...» (Şehîd Ali P. 1171, 197b-98a) diyecek kadar Türk milletini yüceltir. Böyle bir övgüyü, son derece mağrur olan Zemaşserî, Peygamber Hz. Muhammed'in mensup olduğu Arap milletinden başka, ancak kendi milleti için yapabilir. Nitekim Zemaşserî'yi Türk asıllı sayan V. V. Barthold «o zamanın bu gibi cihânsümûl âlimlerinden mahallî veyâhud Türk millî hislerini izhâr etmelerini beklemek biraz müşkil olacağı tabiidir»der. (Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, 132).

Muqaddimat al-adab günlük hayâtın her safhasına ve çevredeki eşyanın her geçidine âit kelimelerle dolu bir eser olduğundan Türkçe tercümeli nüshaları Türk dili ve kültür tarihi bakımından son derece mühim malzeme ihtivâ etmektedir. Yayımlanmış bir çok eski dil yâdigârlarında görülmeyen bâzı kelimelerin yalnız Muqaddimat al-adab'de bulunması bu eserin Türk dili için ne kadar değerli bir kaynak olduğunu açıkça göstermektedir (Bu hususta bkz. : N. Yüce : Zemaşserî, Muqaddimetü'l-edeb, (İstanbul 1979. 247 s.) 36-8; ve a.m. : Neu festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresmtürkischen I, CAJ, 25 (Wiesbaden 1982) 176-83).

Muqaddimat al-adab'ın nüshalarından en mühimleri şunlardır : Yozgat 396 (H. 655), Berlin 66 (H. 681), 69 (H. 694), İst. Üniversite A. 114 (H. 715), Kastomonu 2487, Topkapı 2243, 2740-1, Şuşter A. 1553, Taşkent 2699, 3807, Paris 287, Lala İsmâ'il 674 (H. 735), D. İbrâhim 1149 (H. 738), Arkeoloji 1619 (H. 740-1), Millet 2009 (H. 749), British Museum Add. 7429 (H. 760), Yeni Câmî 322 (H. 769), H. Beşîr 648 (H. 797), Âtif Ef. 2768 (H. 799), Râmpür 3810, Manisa 2850 (H. 800), Bursa, Haraççioğlu 1444, İzmir 672, Fâtih 5265/2, 5273-5, Serez 3645, Ayasofya 4777-8. v.d.

Muqaddimat al-adab'in yazmaları, baskıları, v.s. için bkz. : Kâtip Çelebi : Kaşf az-zunûn, II, 1798; Brockelmann: GAL, I, 291; Suppl., I, 511; Sarkis: Mu'cam al-maḥbû'ât, II, 974; N. Yüce: Zamaḥşari, Muqaddimat al-adab, 13-23; Yakında yayımlanacak olan bir yazımda Muqaddimat al-adab'in nüshaları teferruatlı bir şekilde tanıtılacaktır.

• Muqaddimat al-adab'in neşirleri ve üzerinde yapılan araştırmalar :

İshak Hocası Ahmed Efendi diye bilinen Ahmed b. Hayruddin al-Güzelhisari (öl. 1120 = 1708), Muqaddimat al-adab'i, Bursa'da (1117 = 1705 yılında) Osmanlıca'ya tercüme etmiş ve fakat bu tercüme ancak 190 yıl sonra basılabilmıştır: Akşâ'l-arab fî tarcamat al-Muqaddimat al-adab I-II. İstanbul 1313 (= 1895).

J. G. Wetzstein 7 nüshaya dayanarak Muqaddimat al-adab'i Arapça-Farsça metin ve Arapça-Latince indeks olmak üzere iki cild halinde Leipzig'de 1844, 1850'de neşretti.

Semer kand'daki eksik fakat Türk dili için mühim bir nüshayı V. Barthold tanıttı: Islamica 2 (Leipzig 1926) 1-4. Buhara'da 1926 yılında A. Fitret tarafından bulunan Farsça, Çağatayca ve Moğolca tercümeli bir nüshayı daha sonra A. Poppe neşretti: *Mongol'skiy slovar' Muqaddimat al-adab I-II*. Moskova-Leningrad 1938, III : *Ukazatel'* (= İndeks) 1939. Bu yazma nüshadaki Çağatayca dil malzemesini yine Poppe şu makalesinde işledi: *Eine viersprachige Zamaxşari-Handschrift. (I) : Das çağataitürkische Sprachmaterial*. ZDMG 101 (NF 26, Wiesbaden 1951) 301-332.

Z. V. Togan Konya'da (Yusuf Ağa 5010) 1948'de bulduğu Hvarizmce tercümeli bir Muqaddimat al-adab nüshasını faksimile olarak yayımladı : Horezmce tercümeli Muqaddimat al-adab. İstanbul 1951. A. Ateş, Yozgat nüshasını [TDED 8 (İstanbul 1958) 90-93] ve Z. V. Togan, diğer bazı mühim nüshaları [TM 14 İstanbul 1965) 81-92] tanıttılar.

J. Benzing, Z. V. Togan'ın 1951'de neşrettiği faksimiledeki Hvarizm diline ait malzemeyi Arapça, Farsça, Latince ve Almanca karşılıkları ile birlikte yayımladı: *Das chwaresmische Sprachmaterial der «Muqaddimat al-adab» von Zamaxşari. I. Text*. Wiesbaden 1968.

Rus türkologlarından A. N. Borovkov, Buhara nüshasındaki Türkçe kelimeler [AOH 15 (Budapest 1962) 31-39], Moğolca kelimeler [NAA 1964, 1 (Moskova 1964) 140-45], bu nüshanın istinsah tarihi [VYA. 1965, 2 (Moskova 1965) 98-101] ve bu nüshada geçen bitki adları [Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya (Moskova 1971), 96-111] ile ilgili bazı araştırmalar yaptı.

K. H. Menges, Taşkent'teki iki yazma (2699, 3807) nüshayı inceleyerek bunlardan Arapça-Farsça-Türkçe karşılıkları ile bol örnekler verdi [CAJ 8 (Wiesbaden 1963) 230-252; ve CAJ 11 (1966) 87-133].

Polonya'lı türkolog A. Zajaczkowski, Muqaddimat al-adab ile ilgili iki makâlesinden birincisinde bu eserin İran ve Türkiye'deki yazmaları üzerinde durdu (Spr. z Prac Nauk. Wyzd. I PAN (Warszawa 1965, z. 3) 8-13], ikincisinde de Yozgat nüshasından hayvanlarla ilgili bölümü yayımladı [RO 30, 2 (Warszawa 1967) 27-82].

H. Grotzfeld'in iki tanıtmasını [Der Islam 44 (1968) 250-53; 304-6] ve Türkistanlı türkolog Z. B. Muhammedova'nın, Semerkand nüshasında geçen yıldız adlarını incelediği bildirisini de burada belirtelim [I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında sunulan Bildiriler 1972 (Ankara 1975) 561-5].

O Bilgin'in 1967 yılında İran'dan Türkiye'ye getirdiği Şuster nüshasını N. Yüce, Freiburg'da 1975'de toplanan XIX. Alman Şarkiyatçıları kongresinde tanıtmış [ZDMG Suppl., III, 2 (Wiesbaden 1977) 1253-59] ve bu nüshada geçen Hvarizm Türkçesi dil malzemesini işleyerek 1979 yılında doçentlik tezi olarak sunmuş ve bu tez 1988 yılında yayınlanmıştır. (N. Yüce: Zamaşşarî, Muqaddimetü'l-edebe, Hvarizm Türkçesi ile tercüme-li Şuster nüshası. Giriş, dil husûsiyetleri, metin, indeks. Türk Dil Kurumu Yayınları 535, Ankara 1988, VI + 229 s. Şimdiye kadarki türkoloji neşriyatında geçmeyen ve ilk defa Muqaddimat al-adab'da görülen nâdir kelimelerden bir kısmını N. Yüce Bir kaç makâlesinde incelemiştir [Neu festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresmtürkischen I. CAJ 26 (Wiesbaden 1982) 301-308] Neu festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresmtürkischen II: Religious and Lay Symbolism in the Altec World and Other Papers (Wiesbaden, O. Harrasowitz, 1989). 434-442. Neu festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresmtürkischen III: (13-17 Haziran 1988'de Weimar'da yapılan 31. PIAC Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur. Zamaşşer'nin Mukaddimetü'l- Edebe'inde geçen problemleri bir kaç kelime (Ankara'da 26. Eylül - 3. Ekim 1988'de yapılan Uluslararası Türk Dili Kongresinde tebliğ olarak sunuldu]. Yine N. Yüce, Z.V. Togan'ın evvelce neşrettiği 13 Hvarizmce cümleyi [Hvârezmische Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke. Islamica 3 (Leipzig 1927/28) 190-213] ihtivâ eden Muqaddimat al-adab nüshasını incelemiş ve toplam 108 Hvarizmce cümleyi J. Benzing ile birlikte yayımlamıştır [Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddimet al-Adab. - ZDMG 135/1 (Stuttgart 1985). 92-103].

Ayrıca N. Yüce, Muḳaddimat al-adab'ın bilhassa Hıvârizm Türkçesi ile tercümesi 20'den fazla nüshasını istinsah ederek bir «Muḳaddimat al-adab nüshaları metni» hazırlamakta ve bu hacimli metindeki Türkçe kelimeleri madde başı alıp her kelimenin geçtiği cümleleri Arapça ve Farsça karşılıklarıyla birlikte gösteren büyük bir «Muḳaddimat al-adab sözlüğü» üzerinde çalışmaktadır.

20/1. *Cavâhir al-luġa*: (Yâkût: İrsâd, XIX, 134; Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, I, 616; İsmâ'îl Paşa: Hadiyyat al-'arîfîn; II, 402). Kaynaklarda böyle geçen ve bize ulaşmadığı sanılan (A. Özek: Zemaḫşerî, 72) bu eserin aslında Muḳaddimat al-adab olduğu fakat farklı isim ile anıldığı incelediğim nüshalardan anlaşılmıştır. Bunlardan Lala İsmâil 674 numaralı nüsha «Hâzâ kitâb Cavâhir al-luġa al-musammâ bi-Muḳaddimat al-adab» diye kayıtlıdır. Manisa (2850) nüshasının da «Luġat-i Hıvârizm-şâhî» adını taşıdığını zaten biliyoruz.

20/2. *Kitâb al-asmâ fi'l-luġa* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134) ve 20/3. *Kitâb al-acnâs* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134) adlı eserlerin yine Muḳaddimat al-adab'den isimler bölümü olduğunu sanıyorum.

20/4. *Mu'cam 'arabi-fârisi* adında Zemaḫşerî'nin bir eseri olduğunu ve bunun A. Fitz tarafından Leipzig'de 1843'de basıldığını A. Özek (Zemaḫşerî s. 72'de Târîḫ al-adab fi Irân s. 459'a atfen) haber veriyor. Ancak yaptığım araştırma bu haberin, J. G. Wetzstein tarafından Leipzig'de 1844'de neşredilen Muḳaddimat al-adab'ın Latince unvanı olan *Samachschari Lexicon arabicum-persicum...*'un Arapça'ya *Mu'cam 'arabi-fârisi* şeklinde nakledilmesi ve nâşirin adının da eksik kaydedilmesinden doğan bir yanlış anlama olduğunu göstermiştir.

IV. Edebiyat ile ilgili eserleri :

21. *Navâbiġ al-kalîm*: Kısa vecîzeler tarzındaki edebî parçalardan meydana gelmiş olan Navâbiġ al-kalîm'in bir çok yazma nüshaları vardır. Bunlardan bâzıları : Şehîd Ali Paşa 2581/5 (H. 760), Ayasofya 4339, 4609 (H. 763), Aşir Ef. 416/18 (H. 765), İzmir 763 (H. 794), Çelebi Abdullah Ef. 384/4, Esad Ef. 3331/3, 3724/7, 3766/1, 3782/45, v.d.

Navâbiġ al-kalîm H. A. Schultens tarafından Leiden'de 1772'de neşredildi. Daha sonra İstanbul'da 1866 (taş basması olarak), 1303 (= 1885), Paris'te 1871, Kahire'de 1287 (= 1870), 1305 (= 1887), 1914, ve Beyrut'ta 1306 (= 1888) yıllarında basıldı.

Navābiğ al-kalīm'i şerh edenler :

- 1) 'Alī b. Muḥammed al-Kabindī (718 = 1318).
- 2) Muḥammed b. Dihkân 'Alī an-Nasafī (700 = 1300),
- 3) Sa'duddīn Mas'ūd b. 'Omar at-Taftazānī (öl. 792 = 1390)'nin yazdığı Ni'am as-savābiğ, İstanbul'da 1283 (= 1866)'de basıldı. Bu şerh Muştafā 'İşāmaddin tarafından Türkçe'ye tercüme edildi.
- 4) Abu'l-Hasan b. 'Abdulvahhāb al-Hīvākī (770 = 1368)'nin şerhi Kazan'da 1314 (= 1896)'de basıldı.
- 5) Nāşir Salāhaddin Muḥammed (782 = 1380)'in şerhi.
- 6) Muḥammed b. İbrāhīm al-Ḥanbalī (öl. 971 = 1564)'nin şerhi.
- 7) al-Konavī' (1000 = 1591)'nin şerhi.
- 8) Yūsuf Şıdkı Efendi (öl. 1319 = 1901)'nin şerhi ve Türkçe'ye tercümesi Maḥāsın al-hisām, İstanbul'da basıldı (1283 = 1866).

Navābiğ al-kalīm'in yazmaları, şerhleri, baskıları v.s. için bkz. : Kātip Çelebi : Kaşf az-zunūn, II, 1978; Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., I, 512; Sarkis: Mu'cam al-maṭbū'at, II, 975.

22. *Atvāk az-zahāb* (veya *an-Naşā'ih aş-şığar*) : Öğüt, hikmet ve güzel ahlāk mevzularında secili ve süslü nesirle yazılmış 100 makâleden ibârettir. Yazmaları : Aşir Ef. 416/17, Ayasofya 2911, 3780 (H. 780), Çorlulu Ali P. 443/23, Hafid Ef. 275/1, Reşid 715/3, v.d. J.v. Hammer Almanca tercümesiyle birlikte Viyana'da 1835'de neşretti. Bunu H.L. Fleischer'in (Leipzig 1835), G. Weil'in Almanca (Stuttgart 1863) ve C. Barbier de Meynard'ın Fransızca (Paris 1876) tercümeleri takip etti. M. Zihni Efendi (öl. 1329 = 1911) Türkçe'ye tercüme etmiş ve İstanbul'da 1286 (= 1869)'da basılmıştır.

Atvāk az-zahāb için yazılan şerhlerden

- 1) Muḥammed b. Muştafā Aḳkirmānī (öl. 1774=1760)'nin şerhi ile
- 2) Muḥammed Mīrzā Yūsuf Hān b. İ'tişāilmulk (1319 = 1901)'ün *Kalā'id al-adab fī şarḥ Atvāk az-zahāb'i* mühimlerinden.

Atvāk az-zahāb taklid edilerek yazılmış olan eserler :

- 1) 'Abdulmu'min b. Hibatillāh al-İsfahānī (600=1203)'nin *Atvāk az-zahāb'i*, İstanbul'da (1289) ve Kahire'de (1329) basıldı.
- 2) Aḳmed b. Muḥammed b. Maḥmūd an-Nahvī'nin *Atvāk az-zahāb'i*.

3) Abu'l-Farac b. al-Cavzî (öl. 597 = 1200)'nin *Aṭvāk az-zahabî*.

4) Muḥammed b. Amîn b. İbrâhîm b. Yûnus'un *Aḥlâk az-zahabî*.

Aṭvāk az-zahabî'nin yazmaları, şerhleri, taklidleri, tercüme ve baskıları için bkz.: Kâtip Çelebi: *Kaşf az-zunûn*, 116-7; Brockelmann: *GAL*, I, 292; *Suppl.*, I, 512; Sarkis: *Mu'cam al-maṭbû'ât*, II, 973.

23. *Maḳâmât* (veya *an-Naşâ'ih al-kibâr*): Zemahşerî bu eserini 512 (= 1118)'de ağır bir hastalıktan iyileşince yazdı. İçinde 50 maḳâmât vardır. Müellif kendi kendisine 'Yâ Aba'l-Kâsim!' diye hitap eden nasihatlerde bulunur. Kahire'de 1312 (= 1894)'de ve sonra bir kaç baskısı daha yapılan *Maḳâmât*'ı O. Rescher Almanca'ya tercüme etti (Greifswald 1913). Yazmaları, baskıları, v.s. için bkz.: Brockelmann: *GAL*, I, 292; *Suppl.*, I, 511; Sarkis: *Mu'cam al-maṭbû'ât*, II, 975.

24. *Rabî' al-abrâr va nuşûş al-aḥbâr*: Tarihi, edebî ve ilmi eserlerden seçilmiş parçalardan ibârettir. Yazmaları: Konya Yusuf Ağa 4900 (H. 604), D. İbrâhîm 948 (H. 665), Fâtih 3893-4 (H. 857), v.d.

Rabî' al-abrâr Kahire'de 1292'de basılmıştır. Müellifi belli olmayan bir şerhi Nafahât azhâr *Rabî' al-abrâr* adını taşır (*GAL*, I, 292).

Rabî' al-abrâr'dan yapılan seçme veya telhisler :

- 1) Müellif'in yaptığı *al-Muhtâr min Rabî' al-abrâr*.
- 2) Muḥammed b. Halîl al-Kabâkîbî (öl. 849=1445)'nin telhisi.
- 3) Muḥammed b. Kâsim b. Ya'kûb (öl. 940 = 1533)'un *Ravz al-ah-yâr*'ı. 'Aşık Çelebi (öl. 979 = 1571) bunu II. Selim adına Türkçe'ye çevirmiştir.
- 4) Müellifi belli olmayan *Zahr ar-Rabî'* ve yine müellifi meçhûl
- 5) *Anvar Rabî' al-abrar*.

Rabî' al-abrâr'nin yazmaları, baskıları, şerh ve telhisleri, v.s. için bkz.: Kâtip Çelebi: *Kaşf az-zunûn*, I, 832-3; Brockelmann: *GAL*, I, 292; *Suppl.*, I, 512; Sarkis: *Mu'cam al-maṭbû'ât*, II, 974.

25. *al-Mustaḳşâ fi'l-amşâl*: 4461 eski Arap atasözünü içine alır. Bu konuda aynı yıl 6000 Arap atasözünden oluşan *Macma' al-amşâl* adlı eserini yazan Ahmed b. Muḥammed al-Maydânî (öl. 518 = 1224) ile Zemahşerî arasında rekâbet olduğu rivâyet edilir (İshâk Hocası: *Akşâ 'l-arab*, I, 301). Gelibolulu Muştafa b. İbrâhîm, *al-Mustaḳşâ*'dan seçmeler yapıp bunları Farsça ve Türkçe açıklamalarla *Zubdat al-amşâl* adı altında telif etmiştir.

al-Mustakşâ'nın mühim bir yazması Fâtih 4088 (H. 627)'de bulunmaktadır. Öteki yazmaları, v.s. için bkz.: Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1674-5; O. Rescher: MSO, XV, 23; RSO, IV, 708; MO, VII, 97, 102; ZDMG, LXVIII, 50, 58; Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., I, 511; EI, IV, 1306.

26. *A'cab al-'acab fî şarh Lâmiyat al-'arab*: Şanfarâ'nın Lâmiyat al-'arab adlı meşhur kasidesinin şerhidir. Başka şerhlerle birlikte ilk baskısı İstanbul'da 1300 (=1882)'de yapıldı. Yazmaları, şerhleri, baskıları, v.s. için bkz.: Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1539; Brockelmann: EI, IV, 1306; GAL, Suppl., I, 511; Sarkis: Mu'cam al-ma'fû'ât, II, 973; Sezgin: GAS, II, 135-6.

27. *Dîvân*: Zemahşerî'nin şiirlerini ihtivâ eden Dîvân'ı henüz basılmamıştır. Bir yazma nüshası Âşir Ef. 330'dadır. Şehîd Ali P. 1171/3, 194b-199a'da 4 şiiri vardır. Diğer yazmaları için bkz.: Brockelmann: GAL, Suppl., I, 513.

28. *Nuzhat al-musta'nis* (veya *Nuzhat al-muta'annis ve nahzat al-muktabis*): Güzel hikâyeleri, zarif kimselerin şiirlerini, sahîh hadisleri ve bâzı edebî parçaları ihtivâ eden bu eser'in hem içindekiler hem de Ayasofya 4331'deki nüshası üzerinde görülen kayıt, onun Rabî' al-ab-râr'dan seçmeler olduğunu göstermektedir. Yazmaları v.s. için bkz.: Brockelmann: GAL, I, 293; Suppl., I, 512; O. Rescher: ZDMG, 64, 508.

29. *ad-Durr ad-dâ'ir al-munta'hâb fî kinâyât va'sti'ârât va taşbihât al-'arab*: Brockelmann: GAL, Suppl., I, 511'de bir yazması kaydedilen bu eser B. al-Hasanî tarafından Bağdad'da 1968'de yayımlandı.

30. *Marsiyya 'alâ Abî Muzar* (Brockelmann: GAL, Suppl., I, 512).

31. *al-Şaşıda al-ba'üzîyya* (Brockelmann: GAL, I, 293).

32. *Şaşıda 'alâ Gazâlî* (Brockelmann: GAL, I, 293).

33. *al-Kaşf fî'l-kir'at* (Brockelmann: GAL, Suppl., I, 511).

Yalnız adları bilinen şu eserlerin de edebiyata ait olduğu sanılmaktadır :

34. *Dîvân hutab* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134).

35. *Dîvân ar-rasâ'il* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, I, 791).

36. *Dîvân at-temassul* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, I, 781).

37. *al-Munta'hâb min Zâllat an-nâşid* (İsmâ'il Paşa: Hadiyyan al-'arifin, II, 403).

38. *Naşâ'ih al-mulûk* (İsmâ'il Paşa: Hadiyyat al-'arifin, II, 403).
39. *Risâlat al-asrâr* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134).
40. *Risâlat al-mubkiya* (İsmâ'il Paşa: Hadiyyat al-'arifin, II, 403)
41. *Risâlat an-nâsiha* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, I, 895).
42. *Savâ'ir al-amşâl* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1009).
43. *Şarh abyât al-Kaşşâf* (İsmâ'il Paşa: Hadiyyat al-'arifin, II, 403)
44. *Şarh abyât kitâb Sîbawayhi* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1427; İsmâ'il Paşa: Hadiyyat al-'arifin, II, 403).
45. *Tashyyat az-zarîr* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134) :
46. *Ziyâdât an-nusûş* (İsmâ'il Paşa: Hadiyyat al-'arifin, II, 403). V.

V. 'Arûz ile ilgili eseri:

47. *al-Kişâs fî 'l-'arûz*: Arûz hakkında olan bu eser henüz basılmamıştır. Yazmaları, şerhleri v.s. için bkz.: Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1326; Brockelmann: GAL, I, 291; Suppl., 511. Bunlara şu yazmalar da eklenebilir. Ayasofya 4525, Hâlet Ef. ilâvesi 213/6, Lala İsmail 740/4, Lâleli 1984/3, Reisülküttap 990/1, Reşid 1117/4.

VI. Mantık veya kelâm ile ilgili eseri :

48. *'Akl ül kull* (Yâkût: İrsâd, XIX, 134).

VII. Hal tercemesine ait eserleri :

49. *Hasâ'îş al-'aşara al-kirâm al-barara*: 'Aşara-i mubaşşara diye bilinen on sahâbînin hayat hikâyesine dâirdir. B. Hasanî tarafından Bağdad'da 1968'de yayımlandı. Bir yazma nüshası H. Maḥmūd Ef. 4710'da bulunmaktadır. Öteki yazmaları için bkz.: Brockelmann: GAL, I, 292; Suppl., I, 511.
50. *Şakâ'ik an-Nu'mân fî manâkib an-Nu'mân al-İmâm Abū Hanîfa*: (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1056).
51. *Şâfi 'l-'iyy min kalâm aş-Şâfi'yy* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1022).
52. *Mutaşâbih asâmî 'r-ruvât* (Kâtip Çelebi: Kaşf az-zunûn, II, 1584)
53. *Maḳâlât*: Bir yazma nüshası Serez 3897/2'de bulunmaktadır.

VIII. Zemahşeri'nin, kaynaklarda geçtiği halde, konuları tam tesbit edilemeyen eserleri :

54. *Tilbat al-'ufāt fī şarḥ at-taşarrufāt* (İsmā'il Paşa: Kaşf az-zunūn zeyli, IV, 86).
55. *Asās at-takdis* (İsmā'il Paşa: Hadiyyat al-'ārifin, II, 403).
56. *Asnār al-mavāzī'* (İsmā'il Paşa: Hadiyyat al-'ārifin, II, 403).
57. *Fruşuş an-nuşuş* (İsmā'il Paşa: Hadiyyat al-'ārifin, II, 403).
58. *Kalimāt al-'ulamā'* (İsmā'il Paşa: Hadiyyat al-'ārifin, II, 403).

Kronolojik Bibliyografya :

- az-Zamahşarī, Maḥmūd b. 'Omar: *Asās al-balāğa*. Beyrut 1385 (= 1965).
- : *Atvāk az-zahab*. Kahire 1321 (= 1903).
- : *Dīvān* (yazma), Aşir Ef. Nr. 330.
- : *al-Fa'īk fī ğarīb al-ḥadis* (yazma), Reisülküttab Nr. 1093-5.
- : *al-Kaşşāf 'an ḥakā'ik ğavāmiz at-tanzil va 'uyūn al-akāvīl fī vu-
cūh at-ta'vīl*. I-IV. Beyrut 1947.
- : *Maḳāmāt*. Kahire 1312 (= 1894).
- : *al-Mufaşşal ma'a şarḥ Ya'ış b. 'Alī*. I-X. Leipzig 1876-86.
- : *Muḳaddimat al-adab* (Metinde numaraları verilen muhtelif yaz-
maları). Bir de bkz.: İşhak Hocası, Z.V. Togan, J. Benzing,
N. Yüce.
- : *Navābig al-kalīm* (Yazma), Yeni Cāmi 953.
- Yakūt al-Ḥamavī Abū 'Abdillāh: *İrşād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb al-ma'-
rūf bi-Mu'cam al-udabā'* av *Tabakāt al-udabā'*. I-XX. Nşr.: Aḥ-
med Farīd ar-Rifā'ī. Kahire 1936.
- : *Mu'cam al-buldān*. I-V. Beyrut 1955-57.
- İbn al-Aşir al-Cazarī Abū 'l-Ḥasan: *al-Kāmil fī t-tarih*. I-X. Nşr.: 'Abdul-
vahhāb an-Naccār. Kahire 1348-54 (= 1929-35).
- al-Kifṭī 'Alī b. Yūsuf: *İnbāh ar-ruvāt*. Nşr.: Muhammed 'Abū 'l-Faḫr İb-
rahīm. Kahire 1950-55.

- İbn Hallikān Ahmed b. Muhammed: Vafayāt al-a'yan .. I-II. Bulak 1299 (= 1881); I-VI, Nşr.: Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid. Kahire 1948.
- İbn Kaşir Abu 'l-Fidā' İsmā'il b. 'Omar: al-Bidāya va 'n-nihāya. I-XIV. Kahire 1932.
- İbn Battūta: Muhazzab riħlat İbn Battūta. Nşr.: Ahmed al-'Avāmiri, Muhammed Ahmed Cādulmavlā. Kahire 1939.
- İbn Tağribirdi Yūsuf b.: an-Nucūm az-zāhira fī muluk Mısr va'l-Kāhira. I-IX. Kahire 1929-35.
- Suyūfī Calāluddīn: Bugyat al-vu'āt fi tabakāt al-lugaviyyūn va 'n-nuhāt. Kahire 1326 (=1908).
- : Tabakāt al-mufassirin. Leiden 1809.
- Katip Çelebi Muştafa b. 'Abdillāh: Kaşf az-zunūn 'an asāmī 'l-kutub va l-funūn. I-II. Nşr.: Ş. Yaltkaya, K.R. Bilge. İstanbul 1972.
- İbn al-İmād Abū 'l-Falāh 'Abdulhayy b. Ahmed al-'Akārī: Şazarāt az-zahab fī aħbār man zahab. I-VIII. Kahire 1350-51 (= 1931-32).
- İşhak Hocası Ahmed b. Hayruddin al-Güzelhısari: Akşā 'l-arab fī tarcat Muħaddimat al-adab. I-II. İstanbul 1313 (= 1895).
- İsmā'il Paşa, Bağdadlı: Hadiyyat al-'arifin. I-II. Nşr.: Ş. Yaltkaya, K.R. Bilge. İstanbul 1951-55.
- : Kaşf az-zunūn zeyli. I-II. Nşr.: Ş. Yaltkaya, K.R. Bilge. İstanbul 1972.
- Brockelmann, Carl : GAL = Geschichte der arabischen Litteratur I-II. Leiden² 1943-49.
- : GAL, Suppl. = Gesch. d. ar. Lit. Supplementband I-III. Leiden 1937-39.
- : al-Zamakhshari. EI IV (Leipzig 1934) 1305-7.
- Sarkis, Yūsuf Alyān : Mu'cam al-maṭbū'āt al-'arabiyya va 'l-mu'arraba. I-II. Kahire 1346-49 (= 1928-31).
- Kahhāla, 'Omar Rizā : Mu'cam al-mu'allifin. I-XV. Dimişk 1957-61.
- Poppe, N.: Mongol'skiy slovar' Muħaddimat al-adab. I-III. Moskva-Leningrad 1938-39.

- Ritter, H.: Ayasofya kütüphanesinde tefsir ilmine ait arapça yazmalar. TM VII-VIII/2 (İstanbul 1945) 1-93.
- Togan, Z.V: Horezmce tercümeli Muqaddimat al-adab. İstanbul 1951.
- : Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile tercümeli Muqaddimetü'l-
edeb'i. TM XIV (İstanbul 1964) 81-92.
- Halidov, B. Z.: Zamaşarî (o žizn i tvorçestve). Semitskie Yazıki (Moskva 1965) 542-56.
- al-Hüfî, Ahmed Muhammed: az-Zamaşarî. Kahire 1966.
- Sezgin, F.: GAS = Geschichte des arabischen Schrifttums. I-II. Leiden 1967, 1975.
- Benzing, J.: Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat al-adab von Zamaşarî. I. Text. Wiesbaden 1968.
- Bilmen, Ö.N.: Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-Müfessirin. I-II. İstanbul 1973-74.
- Özek, A.: az-Zamaşerî ve Arap Lugatçiliğindeki yeri (Doktora tezi). İstanbul 1973.
- Yüce, N.: Zamaşarî, Muqaddimetü'l-edeb. Hvarizm Türkçesi ile tercümeli Şuŕter nüshası. Türk Dil Kurumu Yayınları 535, Ankara 1988, VI + 229 s.